

سنگ ابراهیم زنجبانی

زبان، زندگی، خاطرات

به ضمیمهٔ بحث

در «ولایت تکوینی» پیامبر و ائمه معصومین

علی ابوالحسنی (ع)

بفرزاد محسن در خاطرهٔ ایام دودمان

کتاب که به دست ما رسید از ابراهیم زنجبانی

در ایام اصفهان و تبریز، یک سالگرد

آوردن آن از کربلا به تبریز و تبریز را در

تبریز به تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

تبریز را در تبریز و تبریز را در تبریز

فهرست مطالب

۹	پیشگفتار
۱۳	بخش اول: در تکاپوی دانش
۱۵	از تولد تا تحصیل و ازدواج
۱۵	تولد، خاندان، و تحصیل و تدریس در زنجان
۱۶	ازدواج نخستین
۱۷	تحصیل در نجف، و گرایش به ژبهائیت
۱۹	هشدار به طلبه جوانان!
۲۲	بازگشت به زنجان
۲۷	بخش دوم: دوستان جدید، و آغاز استحاله
۲۹	دوستی با حاجی میر بهاء، و ازدواج دوم
۲۹	حاجی میر بهاء، ثروتمند نیکوکار و خوشنام زنجان
۳۳	مرگ همسر و ازدواج دوم
۳۵	ارادت (مفراط) به شاهان قاجار
۳۸	افراط و تفریط «نکته کلیدی» در روان‌کاری و رفتارشناسی زنجان
۴۵	آشنایی با جراید و ژمانهای خارجی
۴۷	دوستی با وزیر همایون و تشدید استحاله
۴۷	کارنامه وزیر همایون؛ یک بررسی انتقادی
۵۳	وزیر همایون، محبوب زنجان
۵۴	نقد اظهارات زنجان در باره وزیر همایون
۶۳	تأسیس مدرسه و اداره آن
۶۵	بخش سوم: زنجان در مشروطه اول
۶۷	نماینده زنجان در مجلس اول، و سنجش چند ادعا
۶۷	سنجش عبار صحیح چند ادعا
۶۷	الف) آیا مردم زنجان، همگی به وکالت زنجان رأی دادند؟
۷۰	ب) آیا آخوند خراسانی، تنها به شیخ ابراهیم اعتماد داشت؟!
۷۵	بازگآوری یک تحریف تاریخی
۷۹	دوستی با تقی زاده، ستیز با حجة الاسلام ملا قربانعلی زنجان
۸۷	عضویت در انجمنهای ماسونی
۸۹	عضویت در «لز بیداری ایران»
۹۳	عضویت در «جامع آدمیت»
۹۹	در مکتب اردشیر جی

۱۱۰	رفع یک شبهة تاریخی
۱۱۴	تندروی جناح سکولار، و آثار زیانبار آن بر مشروطیت
۱۲۶	تأثیر گفته‌های اردشیر جی در زنجانی
۱۲۹	کنج عافیت در یوم التوب!
۱۳۱	بخش چهارم: زنجانی در مشروطه دوم
۱۳۳	دادستان محکمة شیخ فضل‌الله نوری!
۱۴۵	عضویت در حزب دمکرات ایران
۱۴۷	حزب دمکرات ایران؛ کارنامه‌ای پرشور اما سرشار از خطا
۱۴۷	مرامنامه حزب: گرایش به غرب، جدایی از اسلام
۱۴۷	گرایش به غرب (سوسیالیسم و مارکسیسم)
۱۵۱	بریدگی از تاریخ و فرهنگ اسلامی ایران
۱۵۳	چالش با اسلام و روحانیت
۱۵۷	سیاست حزب دمکرات؛ کاستیها و کژیها
۱۵۷	نهان روشی در مقاصد و عملیات حزبی
۱۵۹	تزویر در تبلیغات و شعارها
۱۵۹	بحران سازی از راه تخریب بنیادها و ترور
۱۶۲	روابط حزب با انگلیس
۱۶۵	زنجانی و عدلیه مشروطه
۱۷۸	دفاع از تقی‌زاده، به بهای بدگویی از آخوند خراسانی!
۱۸۲	فروغی، محبوب زنجانی را بشناسیم
۱۸۵	نماینده مجلس دوم؛ انتخاب شگفت!
۱۸۸	نماینده مجلس، پاداش خشونت؟
۱۹۱	زنجانی، در کشاکش میان مشروطه خواهان
۱۹۳	اولتیماتوم ۱۹۱۱ روسیه به ایران؛ تاوان سنگین اشتباهات!
۱۹۶	سیاست یکطرفی و عدم درک اوضاع جهانی، عامل ایجاد بحران
۱۹۸	مروری بر کارنامه شوستر و پشتیبانان دمکرات وی
۲۰۴	تاوان اشتباهات را ملت ایران پرداخت!
۲۰۵	احساسات تند و تیز، منافی با صلاح مملکت است!
۲۰۷	رسالة شهریار هوشمند، و اندیشه «دیکتاتوری مصلح»!
۲۰۸	شخصیتهای اصلی در رمان گونه شهریار هوشمند
۲۰۹	سرج، نماد پوپولیسم جدید
۲۱۰	مناسک ماسونی در «جمعیت آزادی خواه»
۲۱۱	سرج و ترور «مهره‌های درشت»
۲۱۲	تکوین اندیشه دیکتاتوری مصلح
۲۱۵	نماینده مجلس سوم، و غوغای جنگ جهانگیر
۲۱۵	جنگ جهانی اول
۲۱۷	یک سؤال

۲۲۰	نا استواری در برابر امواج (نکته «کلیدی» دیگر در روانکاری و رفتار سنجی زنجانی).
۲۲۵	ریاست اداره اوقاف، چالشها و اعتراضها
۲۲۵	عدلیه، زنجانی را محکوم می‌کند
۲۳۱	چالش علما با بدعت زنجانی در ریاست اوقاف
۲۳۳	بخش پنجم: زنجانی، از کودتای سوم اسفند ۳۰ عمر پهلوی
۲۴۵	نماینده‌گی مجلس چهارم، و چالش با مدرس
۲۴۶	اتهامات زنجانی به مدرس، و نقد آن
۲۵۵	چرا زنجانی با مدرس دشمن بود؟!؟
۲۶۱	همراهی با سوسیالیستها در حمایت از رضاخان
۲۶۵	نقش سوسیالیستها در به قدرت رسیدن رضا خان
۲۷۲	سابقه همکاری سران حزب سوسیالیست با رژیم کودتا
۲۸۳	بازی رضاخان با سوسیالیستها
۲۸۶	باخت سیاسی سوسیالیستها
۲۸۸	نامه‌گوش آئین زنجانی به رضاخان
۲۹۱	بخش ششم: در برف و یخ پیروی
۲۹۳	ترجمه آثار اروپایی در اواخر عمر
۲۹۳	دوری فزاینده از منطق و مبانی تشیع
۳۰۷	پاییز ۱۳۱۳، پایان دفتر!
۳۰۷	و اذا الموده سئلت، پای ذنب قُلت!
۳۰۹	بخش هفتم: زنجانی، در دهه ۳۰ تاریخ
۳۱۱	زنجانی، از دیدگاه امام خمینی
۳۱۳	زنجانی، به روایت شاهدان عینی:
۳۱۴	برخوردار از دانش، بی بهره از عمل!
۳۱۵	شما مگر نشستنی هستید که آدم با شما بنشیند؟!؟
۳۲۰	تعریض به ساحت پاک پیامبر (ص)
۳۲۱	بی قیدی نسبت به حجاب بانوان
۳۲۲	در روضه منزل سلطان العلماء چه گذشت؟
۳۲۳	این تُنبک تو از روضه سید محمد بهتر است!
۳۲۴	برای دخترم هنوز نتوانستم یک پیانو بخرم!
۳۲۵	حامیان پیشین، مخالف می شوند!
۳۲۶	از آن کاغذها بوی الحاد می آید!
۳۲۶	بیکارید می می روید ضریح ائمه را می بوسید؟!؟
۳۲۷	نظر علما نسبت به شیخ ابراهیم، عموماً منفی بود!
۳۳۵	بخش هشتم: بررسی و نقد خاطرات منتشر شده زنجانی
۳۳۷	خاطرات زنجانی؛ نکات مثبت و منفی
۳۳۸	نکات مثبت خاطرات
۳۳۹	نکات منفی خاطرات

۳۴۱	نگارش خاطرات در دوران پیری؛ آفتها و آسیبها
۳۴۴	خلط و تحریف رویدادهای تاریخی
۳۵۲	افراط و تفریط در گزارش و داوری نسبت به خود و دیگران
۳۵۲	۱. خودستایی و غیظ نکوهی
۳۵۲	خود شیفتگی و خودستایی
۳۵۴	توهین به ملت مسلمانان ایران
۳۵۶	۲. تصاویر واهی و اغراق آمیز از افراد و محیط پیرامون
۳۵۹	۳. تناقض در اظهارات
۳۶۱	۴. توطئه پنداری افراطی در تحلیل مسائل و جریانات
۳۶۷	هتاکگی و اتهام به روحانیت شیعه
۳۶۸	تهمت به مرجعیت شیعه
۳۷۲	علما اسلام را تحریف کرده‌اند!
۳۷۵	هتاکگی و اتهام به علمای زنجان
۳۹۴	داوری نامنصفانه در باره محاکم شرع
۴۰۷	سیاه نمایی‌ها رنگ می‌بازد!
۴۱۱	عذر بدتر از گناه!
۴۱۷	آیا اسلام، روحانی ندارد؟!
۴۲۶	گرایش به وهابیت و تشکیک در مقامات والای پیامبر و ائمه (ع) در هستی
۴۳۱	یورش به باورها و ستهای ملی - اسلامی - شیعی؛ شگرد دوگانه
۴۳۵	شوونیسم و عرب ستیزی (ترسیم چهره موهن از ورود اسلام به ایران)
۴۴۱	یکی بر سر شاخ، بُن می‌برید!

ضمیمه شماره یک:

۴۴۳	بختی در مقامات والای پیامبر و ائمه (ع) در هستی
۴۴۵	پیامبر و ائمه (ع)؛ علت غایی خلقت جهان
۴۴۶	پیامبر و ائمه (ع)؛ وسائط فیض الهی در تکوین
۴۴۷	مدبران امور در هستی
۴۴۹	ملاک شرک و توحید در قرآن
۴۵۱	قرآن از کارگزاری اولیای الهی در تکوین سخن می‌گوید
۴۵۳	پیامبر و ائمه (ع)؛ کارگزاران الهی در تکوین
۴۶۶	شواهد و دلایل ولایت تکوینی؛ پیامبر و ائمه (ع)
۴۷۸	قیاس ائمه (ع) با بتها روانیست!
۴۸۰	زنجانی، و اعتراف به ولایت معصومین (ع) در تکوین
۴۸۳	کتابنامه
۴۸۳	مجموعه‌ها و اسناد مخطوط
۴۸۴	جراید و نشریات ادواری
۴۸۵	کتاب و مقالات

پیشگفتار

شیخ ابراهیم زنجانی، از زمره دانش آموختگان حوزه دینی نجف، و واعظان زنجان در عصر قاجار است که در برهه‌هایی از تاریخ مشروطیت نیز نقشی بارز ایفا کرده است. انتظاری که طبعاً از چنین کسی (با پیشینه تحصیل در نجف اشرف و پوشیدن لباس روحانیت در سراسر عمر) می‌رود، همسویی و همدلی پایدار با عالمان دین در پاسداری از احکام شرع، و «مخالفت» با عناصر دین‌گریز و پروژه دین ستیز در عرصه سیاست و اجتماع است. پرونده زندگی شیخ ابراهیم - در بخش نخستین آن: دوران تحصیل در نجف، و وعظ و تدریس در سالهای نخست بازگشت به زنجان - در کل، نشان از این همسویی و همدلی دارد. در ادامه زندگی وی، اما، ورق کاملاً برمی‌گردد و زنجانی (به لحاظ منش و روش) کلاً وضعیت دیگری می‌یابد.

در این دوران، وی در صف عناصری چون تقی‌زاده، اردشیر جی و حسینقلی خان نواب قرار می‌گیرد که تاریخ معاصر کشورمان، آنان را افرادی غربگرا و حتی مخالف اسلام و مظنون به وابستگی به بیگانه (انگلیس) می‌شناسد؛ عناصری که حتی بر رهبران دینی مشروطه همچون آخوند خراسانی و سید عبدالله بهبهانی نیز ایفا نکرده و با رفتار خود، نگرانی و معارضه شدید آنان را علیه خویش برانگیختند. زنجانی، حتی از این مرحله نیز فراتر می‌رود و دست در دست کسانی چون یهرم خان (سکولارارمنی تبار) زمینه اعدام بزرگترین روحانی پایتخت (شیخ فضل‌الله نوری) را فراهم می‌سازد! پژوهنده کارنامه زنجانی، در میانه راه، ناگهان خود را با یک «تغییر جهت» و «استحاله» عجیب فکری و عملی در زندگی وی روبرو می‌بیند و این سؤال به طور جدی در ذهنش نقش می‌بندد که:

- چرا و به چه دلیل، دانش آموخته نجف و خطیب دینی شهر، در فرجام، سر از لژهای ماسونی در آورده و کارش به هماوایی با سرسخت‌ترین مخالفان دین و روحانیت کشیده است؟!

پاسخ این سؤال، در مروری ژرف بر روند زندگی زنجانی، و کالبد شکافی عمیق شخصیت، اندیشه و عملکرد او، نهفته است. پاسخ دقیق و کامل به سؤال مزبور، تنها بازگشای یک معضل تاریخی نخواهد بود؛ بلکه فواید مهمی نیز برای نسل حاضر دربر دارد، که مهمترین آنها پیشگیری از تکرار نمونه‌های مشابه آن در زمانه «بیمار و آفت بار» ما است.

عصر ما - مع الاسف - به دلیل «سیطره مادیت» و افزونی زمینه‌ها و عوامل «انحراف و تباهی»، عصر «بحران هویت» و «استحاله شخصیتها» است و در چنین زمانه‌ای بعید نیست که از این پس،

نمونه‌هایی از سنخ «ابراهیم زنجانی» را، که بر گذشته خود و ملت خویش می‌شورند، داشته باشیم. کتاب حاضر می‌کوشد با بررسی کارنامه زنجانی، و غور در زوایای پنهان و آشکار شخصیت و عملکرد وی، مایه‌های لازم برای دستیابی پاسخ به سؤال اساسی فوق را فراهم سازد.

در باره ابراهیم زنجانی، تا کنون کتاب جامعی که زندگی وی را از آغاز تا فرجام بر رسیده و ابعاد مختلف اندیشه و عمل او را «به گونه‌ای جامع و همه جانبه» تبیین کند به زیور طبع نرسیده است. با پژوهش در منابع گوناگون (از کتب تاریخ و تراجم و نیز برخی دائرةالمعارف‌ها گرفته تا صفحات جراید و نطق‌های مجلس شورا و...) ^(۱) می‌توان به اطلاعات سودمندی در باره او دست یافت که برای تدوین زندگی‌نامه وی و رفع برخی از نقاط ابهام آن، مغتنم است. افزون بر این، رساله‌ها، یادداشت‌ها و خاطرات نسبتاً مفصلی از زنجانی برجای مانده که مطالعه آنها بر دامنه و عمق اطلاعات ما در باره وی افزوده و می‌توان از مجموع آنها، پرونده‌کاملی از گرایشها و مواضع فکری و سیاسی او در طول عمر فراهم آورد و به دیده حکمت و عبرت در آن نظر کرد.

سیر تاریخ مشروطه را، خصوصاً در نیمه دوم آن (از فتح تهران توسط اردوی مشروطه به بعد) عمدتاً جناحی رقم زده که ابراهیم زنجانی از اعضای شاخص آن بوده است، و بر این اساس، بررسی زندگی او و همفکرانش، همان قدر حائز اهمیت و حاوی عبرت است که بررسی تاریخ مشروطیت. راقم این سطور، بر پایه نیاز یادشده، از سالها پیش، به عنوان بخشی از کار بزرگ «بازنگری و بازنگاری تاریخ مشروطه»، تحقیق و پژوهش در باره شیخ ابراهیم را در دستور کار خود قرار داده بود. چاپ و انتشار خاطرات شیخ ابراهیم در سال ۱۳۷۹ ^(۲)، که شرح حالی «رتوش شده» از او را در فاصله تولد تا مشروطه ارائه می‌کند، تصمیم وی به تکمیل و انتشار آن پژوهش کهن را قوت بخشید و نهایتاً در زمستان ۸۱ مقاله‌ای نسبتاً مبسوط در این باره با عنوان «شیخ ابراهیم زنجانی؛ زمان، زندگی، اندیشه» جهت درج به فصلنامه تاریخ معاصر ایران سپرد، که در شماره ۲۵ آن فصلنامه (بهار ۸۲) به چاپ رسید و کتاب حاضر، به واقع، تفصیل و تکمیل گسترده همان مقاله است.

۱. همچون: مکارم الآلار، میرزا محمدعلی معلم حبیب آبادی، ۲۰۴۲/۶-۲۰۴۳: شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، ۱۵/۱؛ فهرست لمشاهیر علماء زنجان، شیخ موسی زنجانی، ص ۹۵؛ تاریخ زنجان - علما و دانشمندان، سید ابراهیم موسوی زنجانی، ص ۱۴۴؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران... حسن مُرسِلوند، ۳۶۲۳-۳۶۲۳؛ دائرة المعارف الاسلامیة ایران، عبدالعزیز جواهرکلام، ۱۰/۲/۲؛ مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، خانبابا مشار، ۵۹/۱؛ مجله یغما، سال ۵، ش ۳، ص ۱۳۳؛ زندگینامه دادستان انقلاب مشروطیت، مندرج در: مجله خاطرات وحید، پاییز ۱۳۵۸، صص ۵۴-۶۰ و زمستان ۱۳۵۸، صص ۱۰۱-۱۰۸؛ خط سوم در انقلاب مشروطیت ایران، ابوالفضل شکوزی، صص ۴۱۳-۴۱۷؛ و صورت جلسه مذاکرات مجلس شورا در ادوار تقنینیه اول تا چهارم.

۲. خاطرات شیخ ابراهیم زنجانی، به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، انتشارات کویر، تهران، چاپ اول: ۱۳۷۹ شمسی، چاپ دوم (با افزودن مقدمه‌ای ۱۶ صفحه‌ای): ۱۳۸۰.

آقای عبدالله شهبازی، پژوهشگر سخت کوش تاریخ معاصر، نیز که مجموعه کامل خاطرات منتشر نشده و نیز دهها رساله انتشار نیافته از زنجان (شامل بیش از ۵ هزار صفحه دستنویس) را در اختیار دارند، گزیده‌ای از تحقیقات خود در این زمینه را با عنوان «زندگی و زمانه شیخ ابراهیم زنجانی؛ جستاری از تاریخ تجددگرایی ایرانی» در خرداد - شهریور سال ۸۲ منتشر کردند^(۱) و با این کار، به پر کردن خلأ موجود در باره زندگی و افکار زنجان کمکی شایان رساندند، که ما نیز - در کنار سایر مآخذ - در جای جای کتاب حاضر (با ذکر مآخذ) از نوشته ایشان بهره جسته‌ایم.^(۲)

ابراهیم زنجانی، در صدر مشروطیت، بیشترین چالش را در عرصه سیاسی و فرهنگی، با دو شخصیت دینی بزرگ و تاریخ ساز عصر خویش در تهران و زنجان داشته است: حاج شیخ فضل الله نوری و آخوند ملا قربانعلی زنجانی. وی، البته، نه در زنجان و نه در تهران، به هیچ روی در حد و اندازه این دو تن نبود^(۳)، ولی مهتره فعال و مؤثر از گروهی به شمار می‌رفت که این دو فقیه شجاع و پرنفوذ را - به مثابه دشمنان اصلی خویش - آماج حمله قرار داده بودند و تا اولی (شیخ نوری) را در پایتخت بر سر دار، و دومی (ملا قربانعلی) را به تبعید مرگبار کاظمین فرستادند، از پای نشستند.

بر این پایه، شناخت اندیشه و عملکرد ابراهیم زنجانی، بدون آشنایی با منش و روش آن دو فقیه نام آشنا و دوران ساز، کامل نخواهد بود و پژوهشگر زندگی شیخ ابراهیم، به مصداق *تَعْرِفِ الْأَشْيَاءَ بِأَضَادِهَا* (هر چیز، در قیاس با ضد خود شناخته می‌شود)، باید به طور همزمان، احوال و آثار آن دو را نیز مورد بررسی و مذاکره قرار دهد.

راقم سطور، بخشی از تحقیقات گسترده سالیان خویش در باره حوادث و رجال عصر مشروطیت را به آن دو شخصیت اختصاص داده و کتب زیر برخی از آثاری است که تاکنون در این زمینه روانه بازار نشر ساخته است:

الف) درباره حاج شیخ فضل الله نوری

* آخرین آواز قو؛ بازکاوی شخصیت و عملکرد شیخ فضل الله نوری بر اساس «آخرین برگ» زندگی او، و «فرجام» مشروطه، عبرت، تهران ۱۳۸۰.

* اندیشه سبز، زندگی سرخ؛ زمان و زندگی شیخ فضل الله نوری، عبرت، تهران ۸۰.

* دیده بان، بیدار!؛ دیدگاهها و مواضع سیاسی و فرهنگی شیخ فضل الله، عبرت، تهران ۸۰.

۱. رک، پایگاه اینترنتی آقای شهبازی (با مشخصات: www.shahbazi.org) مورخ ۱۹ خرداد ۸۲؛ جام جم، شماره‌های ۸۹۰ و ۸۹۶، ۲۹ خرداد و ۵ تیر ۸۲، صفحه تاریخ؛ زمانه، سال ۲، شماره‌های ۱۰-۱۲، تیر - شهریور ۸۲.

۲. ضمناً در انتقال مطالب از اینترنت به مجله زمانه، پارهای اغلاط مطبعی وارد متن شده بود، که در تطبیق با متن موجود در اینترنت، اصلاح کرده‌ایم.

۳. استاد محیط طباطبایی، ابراهیم زنجان را «از علمای درجه سوم و دوم زنجان» می‌شمارد (روزنامه اطلاعات، شماره ۱۴۸۹۲، ۳ دی ۱۳۵۴، ص ۱۹).

* کارنامه شیخ فضل الله نوری؛ پرشها و پاسخها، عبرت، تهران ۸۰.
* خانه، بر دامنه آتشفشان؛ شهادتنامه شیخ فضل الله نوری، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران ۸۲.

(ب) درباره آخوند ملا قربانعلی

* سلطنت علم و دولت فقر؛ سیری در زندگانی، افکار و مجاهدات حجة الاسلام ملا قربانعلی زنجانی...، ج اول: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۷۴.
طبعاً مطالعه و پژوهش خوانندگان نکته سنج این دفتر در باره ابراهیم زنجانی، و آشنایی وی با فضا و محیط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی روزگار وی، زمانی کامل خواهد بود که آثار فوق را نیز در مورد جناح مخالف ابراهیم زنجانی به دقت مورد کاوش و بررسی قرار دهد.

هدف از این پژوهش گسترده (چنانکه سالها پیش، در ابتدای کتاب «سلطنت علم...» نیز تأکید کرده ایم) صرفاً کشف و تبیین حقایق تاریخی جهت دستیابی به عبرتها و تجارب گرانمای گذشته، و بهره گیری از آنها برای بهبود وضعیت حال و آینده ساکنان این مرز و بوم (خصوصاً نسل تحصیل کرده و حق پژوه آن) است، نه احیای کینه ها و اختلافات فروخته بومی و محلی. از این روی، از آغاز تا پایان کتاب، تلاشمان همه این بوده که جز به قدر و وقت ضرورت، اشارتی به اختلافات داخلی آن روز زنجان نداشته باشیم. همچنان که هرگاه از سر ضرورت، ناگزیر از افشای عیوب برخی گذشتگان شده ایم همانجا تأکید کرده ایم که وجود این معایب در شخص یا اشخاص مذکور، لزوماً به معنی آلودگی اسلاف یا اخلاف وی نیست (و حتی چه بسا که شخص منحرف نیز خود، پیشتر اهل صلاح بوده و یا بعداً به توبه و اصلاح گراییده باشد). زیرا اگر دقت کنیم در تاریخ، هم پسر نوح پیامبر - علی نبینا و آله و علیه السلام - را داشته ایم که «با بدان بنشست و خاندان نبوتش گم شد» و هم آسیه همسر نیک نهاد فرعون را که در کاخ آن بیدادگر، حافظ جان موسی علیه السلام بود و دل با آیین پاک او داشت. محمد بن ابی بکر نیز نسب از دیگران داشت، اما حسب به مولای متقیان می رساند که جان عالمیان برخی نگاهش بادا! فراموش نکنیم که ایزد متعال، بیرون آورنده «حی» از «میت» است و رهنمودش در کتاب شریف خویش به مؤمنان نیز آنکه: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى».
در پایان، چونان همیشه، چشم براه دریافت نظریات اصلاحی و مطالب تکمیلی اهل نظر بوده و تکمیل و تنقیح مندرجات این دفتر را وامدار توجه و عنایت دقیق محققان می دانیم.

مالش صیقل نشد آینه را نقص جمال
سر خاکستر، صفای صورت مرآت شد^(۱)

و من الله التوليق و عليه التکلان

علی ابوالحسنی (مُندِر)

۱. ضمناً تأکید روی کلمات - جز مواردی که استثنا شده - همه جا از ما است.